

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д-р Ростислава Георгиева Тодорова-Енчева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”

относно дисертационен труд на тема

„Новата митрополия (църквата „Св. Стефан“) в Несебър.

Иконографска програма и литургични особености на стенописите от XVI век”

за присъждането на образователната и научна степен „доктор”

по област на висше образование 2. Хуманитарни науки,

професионално направление 2.4. Религия и теология

(Християнско изкуство)

на **Николинка Василева Климукова**

Темата за литургичната обвързаност на иконографската програма на християнския храм е важна от богословска и от изкуствоведска гледна точка, защото демонстрира правилната позиция за наблюдение, изследване и интерпретиране на храмовото изкуство. Християнската иконография функционира като визуална проповед, в нея образът е визуален еквивалент на словото. Православната вяра е изградена именно върху изначалната симбиоза между Слово и Образ, предвечно съществуващи, безначални и неизменни, ипостасно изразени в Бог Син, според думите на св. Йоан Богослов /”Йоан 1:1-14”/ и тълкуванията на св. Йоан Дамаскин. Между словото и образа не съществува субординация, образът не е подчинен на словото, а притежава равно достойнство с него – допълва го, обяснява го, тълкува го и го обогатява. Както гласи определението на VII Вселенски събор, „посредством тези два допълващи се начина придобиваме знание за една и съща реалност”. Затова и визуалният език на Православното изкуство трябва да бъде изследван от изходната позиция на словото, вложено в основата му и от гледна точка на богослужебния живот, в който той участва.

Дисертационният труд на Николинка Климукова обхваща 363 страници текст и приложения към него. Структуриран е в заглавна страница, съдържание, списък със съкращения, предговор, уводна част, изложение в три глави и заключителна част, справка за приноси, декларация за оригиналност, библиография и приложение.

В предговора (с. 6-9) се мотивира изборът на тема на изследването, пояснява се подходът към нея и се формулира основният въпрос, чийто научен отговор се търси – какво предизвиква различната подредба на сцените в иконографската програма на Новата митрополия (храмът „Св. Стефан“) в Несебър. Разглеждайки йеротопичните и еортологичните аспекти на иконографията, Климукова предполага, че вероятните отговори са свързани със спецификата на богослужебния живот в храма и литургичната употреба на библейските текстове. Още при тези първи страници си проличава сериозната ангажираност на автора с темата, личният ѝ изследователски интерес, страстта и вниманието, с които подхожда към научното търсене.

Уводът (с. 10-26) очертава актуалността на темата, представя състоянието на проучванията по нея, поставя обекта, предмета, обхвата и структурата на труда, извежда целта и задачите му, посочва очакваните резултати, както и използваните методологически похвати. Основните параметри на научното изследване са представени ясно и последователно, създавайки една добра предварителна представа за насочеността, характера и приносния потенциал на дисертацията. Авторът и нейният научен ръководител проф. дбн Делян Николчев са проявили усет при подбора на темата – трудно се работи по неизследвани паметници, но още по-трудно е да се каже нещо ново за такива, към които съществува траен научен интерес. Тук от съществено значение е да се намери правилната отправна точка за изследването и да се прецизира неговият фокус, за да се осигури собствен научен принос – неща, които докторантът и научният му ръководител са успели да направят.

Актуалността на темата е изложена сбито. Състоянието на изследванията е представено изключително прецизно, дори и в табличен вид, ясно демонстрирайки празнотите, които Николинка Климукова запълва със своята дисертация. Обектът, предметът и хронологическият обхват на изследването са ясно и точно формулирани, заедно с резюмето на структурата му. Целта, задачите и очакваните резултати от изследването са представени прецизно и логично, а използваната методология е добре подбрана.

Първата глава на изложението (с. 27-57) съдържа исторически сведения за Несебър и за Новата митрополия („Св. Стефан“), разглежда архитектурата, реставрацията и сегашното състояние на изследвания храм и завършва с изводна част. Подробното представяне на Несебър като християнски център, на мащаба на храмостроителството в него и на историята на изграждането и реконструкцията на храма цели да изгради правилния контекст за последващото изследване на

иконографската му програма. Изключително подробното представяне на архитектурно-строителната история на храма, данните за неговата украса и за етапите на реставрация, е направено старателно и прецизно – без да се пропуска нито един важен факт, но и без да се разводнява изложението.

Втората глава (с. 58-188) е най-обемната част от дисертационния труд, защото в нея се разгръща цялостното описание и изследване на иконографската програма на храма. Тук веднага трябва да бъде подчертан сериозният изследователски принос на Николинка Климукова, защото анализът е извършен изцяло въз основа на съставените лично от нея схеми на стенописите. Обемът на труда, който тя е положила е впечатляващ, схемите ѝ са прецизни, създават ясна и пълна представа за обекта на изследването.

Представянето на иконографската програма е съобразено със сложната архитектура на паметника и богослужебното последование. Схемите на стенописите са изведени в Приложението към дисертацията (с. 299-398) и съдържат точни графични рисунки на всички образи, заедно с номерация и необходимите подробности за средата. Най-важните изображения са описани, свалени са всички запазени надписи, приложени към номерацията и названията на всяка схема или образ. Протоколът на описание на иконографската програма включва първо посочване на мястото на темата или образа в архитектурния контекст, след което, вместо описание на всяка сцена са посочени текстовете от Свещ. Писание или други богослужебни текстове, върху които е базирано изображението. Паралелно са представени и съответните пасажии от Ерминията на йеромонах Дионисий Фурноаграфиот, за да се проследи преобладаващата православна традиция в онагледяване на тези словесни източници.

Следвайки условно посоката на влизане и движение в храма, пътя на богослужението и най-вече на св. Литургия, авторът започва представянето от запазените изображения на покровителката на храма и на града св. Богородица Живоносен източник и го завършва с медальонните изображения в дебелините на арките и стълбовете в наоса. Всяка зона от програмата е описана с необходимите детайли и особености, след което в прегледен табличен вид са представени сцените в нея, паралелно с текстови извори, празници и ерминийни бележки. Обсъждат се и стиловите характеристики и авторството на стенописите.

В заключението на тази глава от изследването си Николинка Климукова стига до извода, че в разгледаната иконографска програма общоприетите места за задължителните иконографски композиции са запазени, но редът на изобразяване не

следва най-разпространения модел за движение по посока на часовниковата среда, а според нея върви доста плътно според богослужението. Изобразяването на рядко срещани библейски сцени и на не много познати по тогавашните български земи светии авторът свързва с решението на ктитора да подбере повече духовни лица – монаси и преподобни, както и със съобразяването със значимите за тогавашното гръцко население светии.

Третата глава (с. 189-273) е посветена на иконологията на изследвания храм. Авторът си поставя за цел да разгледа най-важните сцени и образи от иконографската програма от иконологична гледна точка. Акцент е поставен върху изключенията от общоприетата стенописна практика и е потърсена тяхната връзка с богослужението. Анализът се основава върху архитектурните особености на храма като предпоставка за неговата зография. Според автора, архитектурата на храма съответства на богослужебната специфика, на Малкия и Великия вход на св. Литургия, което води и до характерната подредба на някои от иконописните сюжети. Стенописите в олтара са тематично свързани със св. Евхаристия, а тяхната смислова връзка с визуалния наратив в наоса демонстрира единството на Земната и Небесната Църква.

След иконологичния анализ на най-важните сцени Климукова отделя специално внимание на връзката между литургията и иконографската украса на храма като визуален еквивалент на нейното последование. Подредбата на изображенията е проследена от посрещащата патронна арковидна ниша над южния вход, през ктиторския портрет, олтарната програма и украсата на отделните зони на наоса. Разглежда се и йеротопията на Новата митрополия, като този анализ подкрепя основните постановки в анализа от предходния раздел.

Заключението (с. 274-278) съдържа основните изводи на дисертацията и е последвано от справка за приносите на научното изследване (с. 279). Авторът заключава, че уникалната иконографска програма на храма е в пълен синхрон с литургичната му същност. Чрез използването на иконологичния и йеротопичния подход Николинка Климукова дава допълнителни богословски аргументи, допринасящи за по-пълното разбиране на теологичната тъкан на храмовата украса и установява, че визуалният разказ следва условно посоката на влизане и движение в храма, на пътя на богослужението, най-вече на литургията, както и е съобразена със значимостта на патрона на църквата „Св. Богородица Живоносен източник“.

Дисертантът извежда четири приносни момента на изследването, които са добре формулирани и ясно показват силните му страни. Съгласна съм, че тази дисертация

представлява цялостно изследване на иконографската програма на Новата митрополия в Несебър, идентифициращо всички запазени в цялостен вид образи и сцени. Изработването на сравнителни таблици за всички сцени и образи с библейските, литургични и ерминийни текстове към тях е много ценен резултат, който ще подпомогне всички бъдещи изследвания по темата. Същото важи и за изработените схеми на цялата зография и цялостното заснемане на запазените надписи от стенописите. Огромният труд, който Николинка Климукова е положила е достоен за уважение и похвала, защото действително създава документация на паметника, съхраняваща историческата, художествената и литургична информация, която той съдържа. Изследването на иконографските особености и взаимовръзките на стенописите със св. Литургия и богослужението е личният принос на автора към тълкуването на значението на иконографската програма на този важен храм и показва нивото на изследователския професионализъм на Николинка Климукова. Все пак, смятам, че приносните моменти могат да бъдат редуцирани и до три, ако първият и вторият бъдат обединени, без това да принижават по какъвто и да било начин качествата и значимостта на дисертационния труд.

В Приложението към дисертацията (с. 299-398) се съдържат схемите на стенописите, списък на стенописите и снимки на надписите към тях, представени в Табл. 13, както и снимки на самите стенописи.

Към всеки дисертационен труд могат да бъдат отправени препоръки. По отношение на изследването на Николинка Климукова считам, че могат да бъдат направени дребни забележки с по-скоро формален характер:

- В увода актуалността на темата е представена доста кратко по същество и на практика се губи в проследяването на състоянието на изследванията до момента. Предговорът и заключението обясняват по-добре актуалността на труда;

- Известно объркване при четене предизвиква номерацията и подредбата на таблиците. Например, Табл. 7 е на с. 111, следва я Табл. 9 на с. 128, а Табл. 8 е на с. 165, докато Табл. 10 – Северен кораб е на с. 146, а Табл. 10 - Западна стена е на с. 169. Вероятно би било полезно да се прецизира номерацията и подредбата на таблиците, и да се добави техен обобщен списък с цел улесняване ориентацията в изследването. Към нужните корекции на технически грешки спада и цитирането на източника на плана на храма от с. 301 – тя е взета не от (Корпус на стенописите в България, 2012, с. 129), а от (Корпус на стенописите в България, 2006, с. 129);

- Би могло да се помисли за обединяване на двата подраздела в третата глава, касаещи иконологичния анализ на по-важните сцени и обосноваването на богослужебния характер на специфичната подредба на иконографската програма, с цел да се избягнат определени повторения, които утежняват четенето и затрудняват открояването на приносните моменти на изследването. Вероятно може богослужебната обосновка да се изведе на преден план, а иконологичният анализ да я допълва и доказва. Или изследването на йеротопията на храма да бъде изведено по-напред, подкрепящо обосновката за литургично-последователния характер на зографията, а иконологичният анализ на сцените да се използва по-скоро като средство в тези две посоки. Това би било полезно в случай, че дисертацията бъде превърната в монография, каквато съдба определено заслужава;

- Авторефератът към дисертацията (19 с.) е прекалено кратък и не представя по най-добрия възможен начин съдържанието и постиженията на изследването, което ощетява автора и създава неправилна представа за труда.

Приятно впечатление прави логичният и грамотен стил на изложение, както и личният интерес на автора към темата. Още веднъж бих искала да похваля невероятната работоспособност на Николинка Климукова и да подчертая огромния обем труд, който тя е вложила в това прецизно и значимо изследване. Публикуването му би било безспорен принос в развитието на историята на българското църковно изкуство. Държа да подчертая, че дисертантът притежава много повече от необходимия за защита брой научни публикации, което само доказва неговата изследователска компетентност.

В заключението бих искала да заявя, че считам представения дисертационен труд за актуален, оценявам високо неговите научни приноси и гласувам с убедено „да“ за присъждането на образователната и научна степен „доктор“ на кандидата Николинка Василева Климукова. Предлагам на членовете на уважаемото жури също да гласуват положително.

7 юни 2021 г.

Проф. д-р Ростислава Годорова-Енчева